

ABDÜLHAMİD HAMDÎ HARPÛTÎ EFENDİ VE ARAP DİLİ VE EDEBİYATINA KATKILARI

Yrd. Doç. Dr. Ahmet GEMİ *

Hayatı:

Abdülhamid Hamdî Efendi (1830-1902)¹, Harput eski müftüsü, âlim, zahid ve mutasavvıf Ömer Naimî Efendi'nin² oğludur. Harput'un yetiştirdiği ilim adamlarındandır. 1830 yılında Harput'ta doğdu. İlk tedrisini Kamil Paşa Medresesinde, babası Ömer Naimî Efendi'nin yanında gördü. Daha sonra aynı medreseye müderris oldu, çok sayıda öğrenci yetiştirdi ve bunlara icâzet verdi. Erken yaşlarda dini ilimlerde gösterdiği başarıdan dolayı dikkatleri üzerine çeken Harpûtî, Arapça ve Farsçayı iyi derecede öğrendi ve medreselerde Arapça ve Farsça ders vermeye başladı.³ Genç yaşta iken Arapça ve Farsça şiir söyleme kabiliyetine de sahip olan Abdülhamid Hamdî, medrese talebelerinin öğrenmede zorluk çektikleri konularda çalışmalar yaptı ve bu talebelerin okudukları bazı eserlere haşiyeler yazdı. Velûd bir ilim adamı olan Abdülhamid Hamdî, başta kelim ve hadis ilimleri olmak üzere, Arap dili ve edebiyatı ile ilgili olarak birçok eser kaleme aldı.

Abdülhamid Hamdî Efendi, Babası Ömer Naimî Efendi ile birlikte, İstanbul'a yaptığı ziyaret esnasında, İstanbul ilim ve siyaset erbabıyla tanıştı. Bu gezi esnasında, Osmanlı devlet adamı, Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa (d. 1808-Arapkir/ö. 1876-İstanbul)'nın teveccühünü kazandı. Bu teveccühün bir sonucu olarak, Abdülhamid Hamdî Efendi için Harput'a, hükümet tarafından bir medrese yaptırıldı ve kendisi buraya müderris olarak atandı. Bu medreseye, Harput ve çevresinden birçok öğrenci kaydoldu. Dönemin medrese müfredatına uygun eğitim veren bu medresede, İslâmî ilimler başta olmak üzere tarih, din, dil, felsefe ve riyâziyat derslerine yer verildi. Abdülhamid Hamdî Efendi, hâkim olduğu alanlar olan kelâm, tefsir, hadis ve Arap dili ile ilgili olarak bölgede tanındı. Erken yaşlarda yakalandığı hastalıktan dolayı, ilmi faaliyetlerini sürdüremeyen Abdülhamid Hamdi Efendi, görevini oğlu Kemalettin Efendi'ye⁴ tevdi etti.

* Mardin Artuklu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

¹ Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I/287-288.

² Bursalı Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, I/302-303.; Arif Yıldırım, "Harputlu Hacı Abdülhamid (Hamid Efendi)'nin Bağdatlı Şeyh Halid'in İrade-i Cüz'iyeye Risalesine Yazdığı es-Simtul Abkari İsimli Şerhin Özeti", II/113-114.; Heyet, *Evliyalar Ansiklopedisi*, IX/424.

³ Recep Dikici, "Arap Dili ve Edebiyatına Dair Eserleri Olan Harputlu Alim ve Edipler", s.22.

⁴ Temel Yeşilyurt, "Harputlu Abdülhamid Efendi ve Hz. Peygamberin Üstünlüğü Meselesi", *F.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, s.21.

Ömrü boyunca ilim öğrenmeyi ve öğretmeyi bir vazife olarak bilen Abdülhamid Hamdî Efendi, sayısız öğrenci yetiştirdi ve birçok eser kaleme aldı. Abdülhamid Hamdî Efendi, 1902 yılında Harput'ta hakkın rahmetine kavuştu ve babası merhum Ömer Naimî'nin yanına defnedildi.⁵

Eserleri:

- 1- Bugyetu'l-Kâsîd fî Cevâbi'l-Es'ileti'l-Vârid min Âmid,
- 2- el-Burhânu'l-Munevver fî Tahrîmi't-Tasvîr ve İftinâi'l-Musavver,
- 3- Cevâbu'l-Vezîr fî Hurmeti İmtina'î'l-Hacc 'an Duhûli Mekke 'İnde'l-Vebâi'l-Kesîr,
- 4- Divânçe-i Eş'ar,
- 5- el-Feyzu'r-Reddî fî Hâşiye Havâşî'l-Celâl el-Gelenbevî,
- 6- el-Hallu'l-mukemmel 'ale'l-Hevâşî Siyalkûtîyye 'ale'l-Mutavvel,
- 7- Mukhiletu'l-Ebsâr fî Ru'yeti'l-Hilâl bi'n-Nehâr,
- 8- Netâicu'l-Ebkâr fî Hâşiye-i Netâyici'l-Efkâr.⁶
- 9- Nuzhetu'l-İhvân⁷ fî Hâşiyeti Tuhfeti'l-İhvân (Hâşiye el-Harputî 'ala Tuhfeti'l-'Avâmil).⁸
- 10- Savfetu Efkârî'l-'Ulemâ fî İsbâti İlmi Nebiyyinâ bi'l-Esmâ.⁹
- 11-es-Simtu'l-'Abkarî fî Şerhî 'İkdi'l-Cevherî,
- 12-Tabsîrâtü'l-Hakk 'ale'l-A'yân fî Hurmeti'l-İsticâr 'alâ Kıraati'l-Kur'an.¹⁰
- 13-Tahmîsu'l-Kasîdeti'l-Bürde.¹¹
- 14-Tahmîsu'l-Kasîdeti'l-Munferice.¹²

Kaynaklarda¹³ “Mu‘ribu'l-'Avâmil” adlı eserin Abdülhamid Hamdi Efendi'ye nispet edildiği görülse de, söz konusu eserin, Zeynizâde Hüseyin bin Ahmed¹⁴ tarafından yazıldığı tespit ettik.

⁵ Günerkan Aydoğmuş, *Harput Kültüründe Din Alimleri*, s.31.

⁶ Bursalı Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, I/287-288.

⁷ Bağdatlı İsmail Paşa'nın *İdâhu'l-Meknûn* adlı eserinde (4/635) “Nuzhetu'l-Ahdân fî Hâşiyeti Tuhfeti'l-İhvân” şeklinde geçmektedir.

⁸ Bursalı Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, I/287-288.; Ahmet Gemi, “*Harputlu Abdülhamid Hamdi Efendi ve Nuzhetu'l-İhvân fî Hâşiyeti Tuhfeti'l-İhvân Adlı Eseri*”, (Yeniden Gözden Geçirilmiş Basılmamış Tahkikli İnceleme).

⁹ Bünyamin Erul, “Harputlu Abdülhamit Hamdi Efendi ve Hz.Peygamber'in Bilgisine Dair Bir Risalesi”, *FÜİF Dergisi*, 6. Sayı ss. 1-20.; Temel Yeşilyurt, *a.g.m.*, 7, 19-32.

¹⁰ Bursalı Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, I/287-288.

¹¹ Abdülhamid Hamdî Efendi'nin oğlu, Kemaleddin Efendi'ye nisbet edilen bu tahmisin, Ömer Naimî Efendi tarafından yazıldığı kayıtlarda mevcuttur. (Bursalı Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, I/302-303).

¹² Bursalı Mehmed Tâhir, *a.g.e.*, I/287-288.

¹³ <http://ktp.isam.org.tr/?url=ktpgenel/findrecords.php>. (Erişim Tarihi: 21.04.2015).

¹⁴ Ahmet Turan Arslan, “Zeynizâde Hüseyin Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIV, 371-372.

Arap Diline Katkıları:

Mütekaddimun tarafından yazılmış olan eserler müteahhirun tarafından iki şekilde ele alınarak değerlendirilmiştir: a-telhis/özetleme üsûlüyle, b-tahşiye/izah ve şerh etme üsûlüyle.¹⁵

Abdülhamid Hamdi Efendi, te'lif ve tahşiye olmak üzere iki türden eser kaleme almıştır. Bu eserlerin hepsi Arapça olup ilmî değeri tartışılmaz eserlerdir. Daha çok akide/kelâm ağırlıklı olarak değerlendirilen bu eserlerin içerisinde Arap dili ve edebiyatı ile ilgili olanlar da vardır.

Abdülhamid Hamdi Efendi'nin eserlerine bakıldığında, daha çok tahşiye üsûlünü tercih ettiği görülmektedir. Herhangi bir eseri tahşiye etmek, açmak ve değerlendirmek için, o eserin içeriğiyle ilgili olarak kapsamlı bir bilgiye sahip olmak gerekir. İlmî bir eseri yeniden değerlendirmek, o esere olan ihtiyaçtan dolayıdır. Bu ihtiyacı gidermenin yegâne yolu da söz konusu eseri/eserleri ilmî bir bakış açısıyla değerlendirmektir. Bu açıdan bakıldığında Abdülhamid Hamdi Efendi'nin yapmış olduğu çalışmaların ilmî olduğu ve ihtiyaca binaen kaleme alındığı anlaşılmaktadır.

Yukarıda adı zikredilen eserler ile ilgili olarak daha önce çalışmalar yapıldığı halde, Abdülhamid Hamdi Efendi, yeniden ve kendi bakış açısıyla, söz konusu eserler ile ilgili olarak yorumlar yapmış ve bu eserlere haşiyeler yazmıştır.

Abdülhamid Hamdi Efendi, eserlerini Arapça yazmıştır. Arapça bir eser/eserler kaleme almak veya bu dilde şiir söylemek derin bir altyapıyı gerektirir. Abdülhamid Hamdi Efendi'nin Arap dili ve edebiyatı dışında yazmış olduğu eserlerin değerlendirmesini, bu alanların uzmanlarına bırakarak, Arap dili ile ilgili olarak yazdığı eserlerini değerlendirmek istiyoruz. Abdülhamid Hamdi Efendi'nin, Arap dili e edebiyatı ile ilgili olarak yazdığı veya şerh ettiği eserler şunlardır:

1.Tahmîsu'l-Kasîdeti'l-Münferice:

Bu eser, “el-Ferec ba'de's-şidde, Ümmü'l-ferec, el-Fütûh, el-Münferice” adlarıyla da bilinen ve Tunuslu dilci, fâkih ve şair İbn Nahvî tarafından kaleme alınan “Kasidetü'l-Münferice” adlı kasideye yapılan tahmistir.¹⁶ Herhangi bir şeyi beşleme veya beş kat yapma anlamına gelen tahmis kelimesi, terim olarak, edebiyatta herhangi bir şairin bir gazelinin her beyitine üçer mısra ekleyerek veya herhangi bir dörtlüğe bir mısra ekleyerek beşer mısralı kıtalar haline getirmeye denir.

¹⁵ Tefvîk Rüştü Topuzoğlu , “Hâşiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVI, 419-422.

¹⁶ İsmail Durmuş - Hüseyin Elmalı, “İbnü'n-Nahvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXI, 163-164.

2.Tahmîsu'l-Kasideti'l-Bürde:

Bu eser, Abdülhamid Hamdi Efendi'nin babası Ömer Naimî tarafından şerhedilmiştir.¹⁷ Kaynaklarda bu eserin, Abdülhamid Hamdi Efendi tarafından tahmis edilmiş olduğu yönünde malumatlar olduğu halde, söz konusu esere ulaşamadık.

3.el-Hallu'l-mukemmel 'ale'l-Hevâşî Siyâlkûtî 'ale'l-Mutavvel:

Hatîb el-Kazvînî'nin¹⁸ “et-Telhîs”ine Teftâzânî¹⁹ tarafından yazılan “el-Mutavvel” adlı şerhe Abdülhakîm es-Siyâlkûtî'nin²⁰ yazdığı hâşiyeye yapılan hâşiyedir. Bu eser, Arap dili belagatı alanında yazılmış kapsamlı bir eserdir. Birçok kişi tarafından şerh edilen ve değişik vecihlerden yeniden değerlendirilen yukarıdaki eseri, Abdülhamid Hamdi Efendi, yeniden ele alarak şerh etmiş ve muğlâk yerlerini tahlil etmiştir. Eser, 1307/1890 tarihinde İstanbul'da Hüseyin Efendi Matbaasında neşredilmiştir.

4.Nuzhetu'l-İhvân fî Hâşiyeti Tuhfeti'l-İhvân (Haşiyetu el-Harputî 'ala Tuhfeti'l-'Avâmil):

Bu eser, Abdülhamid Hamdi Efendi'nin, Birgivî'nin²¹ “Avamil” adlı kitabına Mustafa bin İbrahim²² tarafından yazılan “Tuhfetu'l-İhvân” adlı şerhe yaptığı şerhtir. Eser, Ali Efendi Matbaası, (İstanbul-1276/1861) ve Hüseyin Efendi Matbaası, (İstanbul-1307/1890) tarafından değişik tarihlerde neşredilmiştir. Eser, taşbasım üsûlü ile basılmış olup 328 sayfadan ibarettir.

Abdülhamid Hamdi Efendi'nin zikredilen eserleri içerisinde üzerinde durulması gereken eser, “Nuzhetu'l-İhvân fî Hâşiyeti Tuhfeti'l-İhvân” adlı eseridir. Bu eser, hacim ve muhteva açısından diğer eserlerinden daha zengindir. Buna binaen söz konusu eser üzerinde biraz duracağız.

Nuzhetu'l-İhvân fî Hâşiyeti Tuhfeti'l-İhvân adlı eserin, dilbilgisi, üslûp ve yöntem açısından incelenmesi:

Abdülhamid Hamdi Efendi, “Nuzhetu'l-İhvân fî Hâşiyeti Tuhfeti'l-İhvân” adlı eserine, baştan sona kadar göz gezdirildiğinde, söz konusu eserin, Arap dili ve edebiyatı alanında hissedilen eksikliklerin giderilmesinde büyük katkısının olduğu anlaşılmaktadır. Bu eksikliklerin başında, “Avâmil” adlı kitabın ve

¹⁷ Erol Ayyıldız, “Harputî'nin Kaside-i Bürde Şerhinin Dilbilgisi ve Belâgat Açısından İncelenmesi”, s.515.

¹⁸ İsmail Durmuş, “Kazvînî, Hatîb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXV, 156-157.

¹⁹ Şükrü Özen, “Teftâzânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXX, 299-308.

²⁰ Mustafa Akçay, “Siyâlkûtî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVII, 292-293.

²¹ Emrullah Yüksel, “Birgivî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VI, 191-194.

²² Yonis İnanc, “Gelibolulu Mustafa b. İbrahim ve Tuhfetu'l-Avâmil'i, s. 10.

onun şerhi olan “Tuhfetu'l-İhvân” adlı eserin kısa kalan kısımları ile anlaşılmayan yerleridir. Bu yerler müellif tarafından geniş bir şekilde izah edilmiştir.

Abdülhamid Hamdi Efendi, bu eserinde Arap dilindeki kabiliyetini göstererek âdetâ kelimelerle oynamakta, Arapçanın inceliklerini ortaya çıkarmakta ve Arapçanın zengin söz dağarcığına olan hâkimiyetini göstermektedir. Özellikle, kitabın mukaddime kısmında kullanılan secili cümleler, müellifin Arap söz sanatı ile Arap edebiyatındaki maharetini göstermektedir.

Eserde, âyet, hadis ve şevâhid şiirler ile mesel olarak adlandırılan atasözleri ve deyimler kullanılmıştır. Bir ayet geçtiğinde müellif, bu ayetin kısaca manasını verdikten sonra ayetin irabına geçmekte ve bu ayetin söz konusu olan bahisle ilgili olan irtibatına değinmektedir. Müellifin takip ettiği bu tarz, bahse konu olan hadis ve diğer şevâhidler ile ilgili olarak da söylenebilir.

Herhangi bir beyit geçtiğinde ise müellif, bu beyitte geçen kelimelerin açıklamasını yaptıktan sonra, bu kelimelerin beyit içerisindeki konumunu belirler ve irabını yapar. Aynı şekilde söz konusu beyitin cümlelerini irdeler, kelimelerin ve cümlelerin birbirleri ile olan irtibatını değerlendirip beyitin topluca irabını yapar. Daha sonra şiirin terim ve kelimelerini şerh eder ve anlamını tespit eder. Kelimelerin sarf, nahiv, semantik ve belagat ile ilgili olan kısımlarını en ince ayrıntısına kadar irdeler ve sanatsal yönünü açıklar. Bütün bunları yaptıktan sonra, söz konusu olan bu beyitin söyleniş sebebini yani tarihi arka planını hikâye eder ve konu ile ilgili olan irtibatını açıklar.

Abdülhamid Hamdi Efendi, mantık ilmine olan vukûfiyetini de kitabına yansıtmaktadır. Meseleleri irdelerken İslam felsefesinin nahiv ile olan ilişkisini de zikreden Müellif, bu konuda daha çok Gazzali (ö. 505/1111)'nin etkisinde kalır. Gazzali'ye ittibaen, nesnelerdeki varlık, zihindeki varlık, dildeki varlık ve yazıdaki varlık çeşitlerinin dil ile olan bağlantısını zikretmektedir.

İlm-i meânî ve belagat ile ilgili olarak da güzel çözümlemelerde bulunan Abdülhamid Hamdi Efendi, özellikle edatların kullanım şekillerini ve bu edatların cümle içerisinde kazanmış oldukları değişik anlamları, Arap dili ve edebiyatının inceliklerini göz önüne alarak izah eder.

Bütün bunlar bir araya getirildiğinde, Abdülhamid Hamdi Efendi'nin, kelimeler, tefsir ve hadiste olduğu gibi, Arap dili ve edebiyatı alanında da büyük bir otorite olduğu anlaşılmaktadır. Müellifin, “Nuzhetu'l-İhvân fî Hâşiyeti Tuhfetu'l-İhvân” adlı eseri, Arap dili ve edebiyatı alanında yazılmış kıymetli bir eserdir ve kültür mirasımıza yapılan büyük bir katkıdır.

Kaynaklar:

Akçay, Mustafa, (2009). “Siyâlkûtî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXVII, 292-293.

Arslan, Ahmet Turan, (2013). “Zeynizâde Hüseyin Efendi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXIV, 371-372.

Aydoğmuş, Günerkan, (1988). *Harput Kültüründe Din Alimleri*, Elazığ.

Ayyıldız, Erol, (1999). “Harputi’nin Kaside-i Bürde Şerhinin Dilbilgisi ve Belâgat Açısından İncelenmesi”, *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yay., Elazığ.

Bağdatlı İsmail Paşa, (1947). *İdâhü’l-Meknûn*, Ma’arif Vekâleti, İstanbul.

Bursalı Mehmed Tâhir, (t.y). *Osmanlı Müellifleri I-III*, Matba’a-yı ‘Amire, İstanbul.

Dikici, Recep, (1999). “Arap Dili ve Edebiyatına Dair Eserleri Olan Harputlu Alim ve Edipler”, *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu*, Elazığ.

Durmuş, İsmail ve Elmalı, Hüseyin, (2000). “İbnü’n-Nahvî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXI, 163-164.

Durmuş, İsmail, (2002). “Kazvînî, Hatîb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXV, 156-157.

Erul, Bünyamin, (2001). “Harputlu Abdülhamit Hamdi Efendi ve Hz. Peygamber’in Bilgisine Dair Bir Risalesi”, *FÜİF Dergisi*, 6. Sayı ss. 1-20, Elazığ.

Gemi, Ahmet, (t.y) “*Harputlu Abdülhamit Hamdi Efendi ve Nuzhetü’l-İhvân fî Hâşiyeti Tuhfeti’l-İhvân*” (Yeniden Gözden Geçirilmiş Basılmamış Tahkikli İnceleme).

Heyet, (1992). *Evliyalar Ansiklopedisi*, İstanbul.

<http://ktp.isam.org.tr/?url=ktpgenel/findrecords.php>. (Erişim tarihi: 21.04. 2015).

İnanç, Yonis, (2009). “*Gelibolulu Mustafa b. İbrahim ve Tuhfetü’l-Avâmil’i*” (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Özen, Şükrü, (2011).“Teftâzânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XXXX, 299-308.

Topuzoğlu, Tefvik Rüştü, (1997). “Hâşiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, XVI, 419-422.

Yeşilyurt, Temel, (2002). “Harputlu Abdülhamid Efendi ve Hz. Peygamberin Üstünlüğü Meselesi”, *F.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7, 19–32, Elazığ.

Yıldırım, Arif, (1999). “Harputlu Hacı Abdülhamid (Hamid Efendi)’nin Bağdatlı Şeyh Halid’in İrade-i Cüz’iyye Risalesine Yazdığı es-Simtul Abkari İsimli Şerhin Özeti”, *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu*, Türkiye Diyanet Vakfı Elazığ Şubesi Yay., Elazığ.

Yüksel, Emrullah, (1992). “Birgivi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, VI, 191-194.